

Social History Studies, Institute for Humanities and Cultural Studies (IHCS)

Biannual Journal, Vol. 14, No. 1, Spring and Summer 2024, 197-236

<https://www.doi.org/10.30465/shc.2023.46077.2484>

The Result of Reforming the Endowment System in Five Terms of Approvals of the National Council of the Qajar Period and Its Effect on the Rights of Isfahan Endowers (1324-1344 AH/1906-1926 AD)

Atiehsadat Tabatabaieian *

Mohsan Bahramnejad **

Abstract

The constitutional movement was the beginning of the establishment of a parliamentary system and a suitable platform in the field of drafting endowment laws. The establishment of the endowment administration and the relative freedom of the press provided favourable conditions for raising the endowment issues and expressing the obstacles on the path of the endowers. The current research has examined the issue of the two-sided effect of the new endowment laws, focusing on the plaintiff endowers of Isfahan in the face of the endowment issues in the same city and based on the descriptive-analytical method using historical documents and sources. The main question here is how the development process of the endowment laws in the five terms of the parliament helped to empower the endowment institution in responding to the problems and challenges of the Isfahan plaintiff endowers? The aforementioned question strengthened the argument that by approving the independent budget of the Ministry of Endowment, the parliament laid the groundwork for the strengthening of the newly established endowment offices in the cities, requirement for recognizing the real and legal endowers were followed by the benefits of property security, optimization of

* Ph.D. Candidate of History and Civilization of Islamic Nations, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran (Corresponding Author), atiehsadattabatabaieian@gmail.com/ atieh.tabatabaieian@edu.ikiu.ac.ir

** Professor of History, Imam Khomeini International University, Qazvin, Iran, bahramnejad1345@gmail.com/
bahramnejad@hum.ikiu.ac.ir

Date received: 09/07/2023, Date of acceptance: 04/12/2023

the tax system, and supervision of the income of endowment properties. Also, by establishing the "law of coordination in performance" between the judicial and executive forces, it effectively helped to solve the problems of the plaintiff's endowers. The research findings lead us to an obvious paradigm: passing effective support laws to systematize endowments; establishing legal authorities leading to the revelation of the social harm of Isfahan endowers, and proposing the issue to achieve to administer justice; And background causes such as vulnerability in establishing social security and political authority, lack of financial and expert human resources, and internal conflict between the heirs and trustees of endowments caused the ineffectiveness of endowment laws.

Keywords: Endowment Laws, The National Consultative Assembly, Constitution, Complaints Documents, Isfahan, Social Security.

Introduction

During the Qajar era, with the establishment of the National Consultative Assembly, some executive and legal problems of the endowment institution were gradually resolved. At first, the complainant's endowers used to appear income to the parliament from different cities to raise their legal issues, which was reflected in the reports of the Majlis Newspaper. The establishment of endowment offices and branches in the cities and the approval of appropriate executive laws in the country were the result of the gatherings of the endowers in the parliament and their criticisms of the existing situation in the publications to handle their legal claims. In the same context, the administrative institutions of endowment were transformed and dealing with the complaints of endowers was on the agenda. The main question of the present article is, what was the result of the development process of the endowment laws in the five terms of the parliament, and which of the legal demands of the endowments was answered? The laws that were among the most effective measures in the legislative domain of the endowment institution, approving a special budget for the Ministry of Endowment, provided the basis for strengthening the administrative system of the endowment departments in the cities. The law on the need to identify real and legal endowers created a suitable platform for property security and also helped to solve the challenges in the domain of endowments, and the law on monitoring the income of endowment properties was effective in optimizing the tax system of endowment income. Also, the "law of coordination in performance" between the Judiciary and Endowment Departments solved the problems of Isfahan plaintiff endowers.

Materials and Methods

In terms of the research subject, no research has been conducted so far that has examined the results of the reforms of the endowment laws in empowering this institution based on the analysis of the negotiations of the parliament members, the plaintiff endowers of Isfahan, the performance of the endowment offices, and the approach of the publications in parallel with each other; therefore, the research topic and approach is completely new.

But this work is more descriptive and data analysis with a new approach in this work is weak. The methodology in this research is descriptive and analytical and has been done using historical documents and texts.

Discussion and Results

The purpose of the research is, on the one hand, to examine the content of the approved laws in the endowment domain and executive-judicial institutions, and on the other hand, the effect of the implementation of the laws on correspondence and the follow-up of the endowment authorities to solve the problems of the citizens of Isfahan endowers. By investigating the complaints, we perceive the demands of Isfahan endowers or the details of what is changing; therefore, the new approach of the article, which examines the duality of endowment laws from the perspective of legislative reformations and practical feedback of laws in endowment offices in solving the problems of Isfahan plaintiff endowers, is worthy of attention. Of course, despite the passing of applicable laws in the domain of endowment, the problems of the endowment were not completely solved during the twenty-year constitutional period, and some administrative problems remained in the later period. Therefore, understanding the main causes of the problem can help us to identify the roots of the problem.

Conclusion

What is revealed in the current research is the existence of a paradigm that shows that the constitutional government was not completely successful despite the theoretical supports which supported by the religious-political-social elites and the passing of applicable laws in the domain of endowment in the society. This fact is evident in the ineffectiveness of solving the problems of the Isfahan plaintiff endowers. Also, in the analysis of the content of the publications, which is a reflection of the spirit of the times, with different titles but the same concepts, the three basic problems of lack of financial

resources, expert human resources, and weak social security have been mentioned many times.

Bibliography

- Ādamiyyat, Fereidoon (1385). *The idea of progress and the rule of law: Sepahsalar era*, 3rd ed., Tehran, Khārazmy. [In Persian]
- E'temād-al-Saltāna, Mohammad Hasan bin Ali, (1383). *Nasiri's systematic history*, edited by Mohammad Isma'il Rizvāny, Vol. 3, Tehran, Amir Kabir. [In Persian]
- Imān, Mohammad Taqy (1389). *Paradigmatic foundations of quantitative and qualitative research methods in human sciences*, Vol. 2, Tehran, Research Institute of Hawzeh and University. [In Persian]
- Adib Hāj Bāqery, Mohsen; Parvyzy, Sarvar; and Şalşāly, Mahvash (1390). *Qualitative research methods*, Tehran, Boshra Medical Sciences Publishing Center. [In Persian]
- Sepantā, Abdul Hossein (1346). *Isfahan Endowment History*, Isfahan, Isfahan Endowment Department. [In Persian]
- Rajāee, Abdul Mahdy (1383). *Social history of Isfahan in Żal'l-Sultan's era (from the perspective of Farhang Isfahan newspaper)*, Isfahan, Isfahan University. [In Persian]
- Rajāee, Abdul Mahdy (1385). *Constitutional History of Isfahan*, 1st edition, Isfahan, Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality. [In Persian]
- Rajāee, Abdul Mahdy (1386). *Isfahan from the Constitutional Revolution to the First World War (selection of newspapers)*, first edition, Isfahan, Isfahan University. [In Persian]
- Jābery Ansāriy, Mohammad Hassan (1378). *History of Isfahan (Ta'liqāt)*, Isfahan, University of Isfahan. [In Persian]
- Jenab, Mir seid Ali (1386). *Historical works and buildings of Isfahan*, by the efforts of Rizvān Pour aṣṣār, first edition, Isfahan, Cultural and Recreational Organization of Isfahan Municipality. [In Persian]
- Khosravy, Mohammad Ali (1395). *Isfahan Mirror of Endowment and Art*, first edition, Tehran, Eteḷā'āt. [In Persian]
- Tabatabaian, Atiyeh Sadat (1397). *Endowment in the 21st century with a look at the past and the future*, third edition, Tehran, New Idea. [In Persian]
- Homai, Jalal al-din (1395). *History of Isfahan*, by the efforts of Mahdokht Banu Homai, Tehran, Research Institute of Humanities and Cultural Studies. [In Persian]

Articles, publications, and electronic resources

- Rajāee, Abdul Mahdy: Nourāee, Morteżā (1391). "The security situation of the roads of Isfahan in the years after the constitution of 1324-1332 AH/1906-1914 AD", Historical Essays, Research Institute of Humanities and Cultural Studies, third year, second issue, autumn and winter. [In Persian]

201 Abstract

Tabatabaian, Atiyeh Sadat (1389). "The status of endowments during the Qajar period (based on the deliberations of the Majlis and the complaints of Isfahani endowers)", *Sokhan e Tarikh Quarterly*, 4th year, No. 11, Qom, Imam Khomeiny Higher Education Complex. [In Persian]

Newspapers

Newspaper of Isfahan National Holy Association, first year, No. 33, 8 Rajab 1325 AH/1907. [In Persian]

Isfahan Association newspaper, 3rd year, No. 33, Monday, 7 Dhu'l-Hijja 1327 AH/1909. [In Persian]

Zāyandehroud, 1st year, No. 5, Monday 26th of Rabi-ul-Awl 1327 AH/1909. [In Persian]

Zāyandehroud, 1st year, No. 37, Wednesday, 3rd Dhi Qaida 1327 AH/1909. [In Persian]

Zāyandehroud, 1st year, No. 42, Wednesday, 8 Dhu'l-Hijja 1327 AH/1909. [In Persian]

Zāyandehroud, 2nd year, No. 19, 23 Jumadi al-Thani 1328 AH/1910. [In Persian]

Zāyandehroud, 2nd year, No. 33, 2 Shawwal 1328 AH/1910. [In Persian]

Calcutta Habl al-Matin, Year 13, No. 32, Saturday 18 Safar 1324 AH/1906. [In Persian]

Calcutta Habal al-Matin, Year 13, No. 33, Saturday 25 Safar 1324 AH/1906 [In Persian]

Calcutta Habal al-Mattin, year 13, No. 34, Saturday 1 Rabi-ul-Awl 1324 AH/1906. [In Persian]

Chehelsotun, first year, No. 5, Monday, Mehr 22 to No. 9, November 20, 1330/1912. [In Persian]

Majlis, No. 52, Saturday 24 Muharram 1325 AH/1907. [In Persian]

Majlis, No. 55, 30 Muharram 1325 AH/1907. [In Persian]

Electronic Resources of the Organization of Documents and the Library of the Islamic Council of Iran

<https://www.ical.ir/ical/fa/Content/catlist/cat>

The official website of the library, museum, and document center of the Islamic Council includes:

Detailed Parliament Deliberations, first session, 5 Shawwal 1324 AH/1906. [In Persian]

-----, the second period, sessions 130, 131, 132, 134, 143, 164, 165 coincide with 12, 14, 17, and 21 Sha'bān, 12 Ramadān, 23 and 25 Shawwal 1328 AH/1910. [In Persian]

-----, the third period, the 61st and 64th sessions, Sunday and Wednesday, 3rd and 20th of Shawwal 1333 AH/1913. [In Persian]

-----, the fourth period, the 32nd and 59th sessions, 18 Safar and 18 Jumadi al-Awal 1340 AH/1922 [In Persian]

-----, fifth period, 94th and 95th sessions, 17 Jumadi al-Awal and 19 Jumadi-al-Awl 1343 AH/1925. [In Persian]

Theses

Tabatabaian, Atiyeh Sadat (1389). Master's Thesis "Social-Cultural Function of Endowment in Qajar Period in Isfahan", supervisor Dr. Soheilā Torāby Fārsāny, Najaf ābād Azad University. [In Persian]

Mirhaj, Vajiha Sadat (1388). Master's thesis "The state of endowments in the Pahlavi period in Isfahan", supervisor Dr. Noz-hat Ahmadi, Al-Zahra University. [In Persian]

List of unpublished documents

- Document 297028883, SAKMA (subject: Telegraph from the Ministry of Endowments and Education to Isfahan Provincial Association, 26 Rabi al-Thani 1326 AH/1908) [In Persian]
- Document 297022056, SAKMA (Subject: Telegraph from the Ministry of Endowments and Education to Isfahan Endowments Department, 5 Muharram 1329 AH/1911) [In Persian]
- Document 267027102, SAKMA (Subject: Telegraph from the endowers to the General Directorate of Endowments and Education in Isfahan, 1329 AH/1911) [In Persian]
- Document 297021825, SAKMA (Subject: Telegraph from Manijeh Khanum, the surviving lady of Sadr Esfahani, to Isfahan Endowment Department, 1333 AH/1914) [In Persian]
- Document 293001941, SAKMA (Subject: Telegraph from the wife of Rukn al-Molk to the Ministry of Justice and from the Ministry of Justice to the Ministry of Endowments, 1339 AH/1920) [In Persian]
- Document 291002491, SAKMA (Subject: Telegraph from Seyyed al-Araqin to Isfahan Justice Department, 1342 AH/1923) [In Persian]
- Document 240008397, SAKMA (Subject: list of endowments of Jolfa Church in Isfahan, 1292 PC/1331 AH/1913 AD) [In Persian]
- Document 267021385, SAKMA (Subject: Undisclosed endowments of Isfahan and a list of endowments in Isfahan and Ardestan, including: name of endower, location of endowment, name of trustee, type of use, amount of income, and date of endowment issued by the Ministry of Interior of Isfahan Government, 1336 AH/1917) [In Persian]
- Document 291000801, SAKMA (Subject: Complaint about property plundering, rape, interference in property, deforcing plaintiff's property, and necessity to arrest and punish perpetrators 1917/1336 AH) [In Persian]

برآیند اصلاحات نظام موقوفات در پنج دوره مصوبات مجلس شورای ملی دوره قاجار و تأثیر آن در حقوق واقفین شهر اصفهان (۱۳۲۴-۱۳۴۴ق/۱۹۰۶-۱۹۲۶م)

عطیه سادات طباطبائی*
محسن بهرام نژاد**

چکیده

نهضت مشروطه سرآغاز تأسیس نظام پارلمانی و بستری مناسب در حوزه تدوین قوانین وقف بود. تأسیس اداره اوقاف و آزادی نسبی مطبوعات، زمینه‌های مساعدی را برای طرح موضوعات وقف و بیان موانع راه واقفین فراهم کرد. پژوهش حاضر موضوع تأثیر دوسویه قوانین نوین وقف را با تمرکز بر واقفان شاکی اصفهان در مواجهه با نابسامانی‌های امور وقفی در همان شهر و بر پایه روش توصیفی-تحلیلی با استفاده از اسناد و منابع تاریخی موردبررسی قرار داده است. پرسش اصلی در اینجا این است که روند تکوینی قوانین وقف در پنج دوره مجلس چگونه به توانمندسازی نهاد وقف در پاسخ‌گویی به معضلات و چالش‌های واقفین شاکی اصفهانی کمک کرد؟ پرسش مذکور این مدعا را تقویت ساخت که مجلس با تصویب بودجه مستقل وزارت اوقاف زمینه‌ساز تقویت ادارات تازه تأسیس اوقاف در شهرستان‌ها شد و الزام در شناسایی واقفین حقیقی و حقوقی مزایای امنیت ملکی، بهینه‌سازی نظام مالیاتی، و نظارت بر عایدات املاک موقوفه را در پی داشت، همچنین با ایجاد «قانون هماهنگی در عملکرد» میان قوه قضایی و اجرایی، به رفع معضلات واقفین شاکی کمک مؤثری کرد. یافته‌های پژوهش ما را به‌سوی پارادایمی آشکار رهنمون می‌سازد: تصویب قوانین حمایتی مؤثر برای نظام‌کردن موقوفه‌ها؛

* دانشجوی دکترای گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران (نویسنده مسئول)،
atieh.tabatabaeian@edu.ikiu.ac.ir/ atiehsadattabatabaiean@gmail.com

** استاد گروه تاریخ، دانشگاه بین‌المللی امام خمینی (ره)، قزوین، ایران،
bahramnejad@hum.ikiu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۴/۱۸، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۹/۱۳

تأسیس مراجع قانونی منجر به آشکارشدن آسیب‌های اجتماعی واقفین اصفهانی و طرح موضوع جهت احقاق حق؛ و علل زمینه‌ای همچون آسیب‌پذیری در برقراری امنیت اجتماعی و اقتدار سیاسی، کمبود منابع مالی و انسانی متخصص، و تضاد درون‌نهادی بین وراث و متولیان موقوفه‌ها سبب ناکارآمدی قوانین وقف شد.

کلیدواژه‌ها: قوانین اوقاف، مجلس شورای ملی، مشروطه، اسناد شکایات، اصفهان، امنیت اجتماعی.

۱. مقدمه

در دوره قاجار با تأسیس مجلس شورای ملی، به تدریج برخی از مشکلات اجرایی و قانونی نهاد وقف مرتفع شد. ابتدا واقفان شاکی برای مطرح کردن معضلات حقوقی خویش از شهرهای مختلف در مجلس حاضر می‌شدند که در گزارش‌های روزنامه مجلس انعکاس یافت. تأسیس ادارات و شعب اوقاف در شهرستان‌ها و تصویب قوانین اجرایی متناسب در کشور، نتیجه تجمعات واقفین در مجلس و انتقادات آنان از وضعیت موجود در نشریات برای رسیدگی به دعاوی حقوقی‌شان بود. در همین بستر نیز نهادهای اداری وقف متحول شد و رسیدگی به شکایات واقفین در دستورکار قرار گرفت.

پرسش اصلی نوشتار حاضر این است که نتیجه روند تکوینی قوانین وقف در پنج دوره مجلس چه بود و پاسخ‌گوی کدام‌یک از مطالبات حقوقی واقفین بود؟ قوانینی که از مؤثرترین اقدامات در حوزه قانونگذاری نهاد وقف بود، تصویب بودجه‌ای خاص برای وزارت اوقاف، زمینه تقویت نظام اداری شعب ادارات اوقاف در شهرستان‌ها را فراهم کرد. قانون لزوم شناسایی واقفین حقیقی و حقوقی، بستری مناسب برای امنیت ملکی به‌دنبال آورد و نیز به حل چالش‌های موجود در حوزه اوقاف کمک کرد و قانون نظارت بر عایدات املاک موقوفه به بهینه‌سازی نظام مالیات از درآمد موقوفات مؤثر واقع شد. همچنین قانون «هماهنگی عملکرد» بین عدلیه و ادارات اوقاف سبب رفع معضلات واقفین شاکی اصفهان شد.

روش پژوهش در این تحقیق توصیفی و تحلیلی است و با استفاده از اسناد و متون تاریخی انجام گرفته است. هدف پژوهش از یک‌سو بررسی محتوای قوانین مصوب در حوزه وقف و نهادهای اجرایی قضایی و از سوی دیگر، تأثیر اجرای قوانین در نامه‌نگاری‌ها و پیگیری مسئولان اوقاف برای رفع معضلات شهروندان واقف اصفهانی است. با بررسی شکایات، از مطالبات واقفان اصفهانی یا جزئیات آنچه متحول می‌شود، آگاه می‌شویم؛ بنابراین، رویکرد نوین

مقاله که به بررسی دوسویه قوانین وقف از منظر تحولات قانونگذاری و بازخورد عملی قوانین در ادارات اوقاف در رفع مشکلات واقفین شاکی اصفهان می‌پردازد، درخور توجه است. البته با وجود تصویب قوانین کاربردی در حوزه وقف، مشکلات واقفین در دوره بیست‌ساله مشروطه به‌طور کامل مرتفع نشد و در دوران بعد همچنان برخی مشکلات اجرایی باقی ماند؛ لذا فهم علل اصلی مسئله می‌تواند ما را در شناسایی ریشه‌های مشکل یاری دهد.

آنچه در پژوهش حاضر آشکار می‌شود، وجود پارادایمی است که نشان می‌دهد دولت مشروطه با وجود پشتوانه‌های نظری مورد حمایت نخبگان دینی-سیاسی-اجتماعی و تصویب قوانین کاربردی در حوزه وقف در جامعه با موفقیت کامل روبه‌رو نبود. این حقیقت در ناکارآمدی رفع معضلات واقفان شاکی اصفهانی آشکار است. همچنین در تحلیل محتوای متن نشریات نیز که بازتاب روح زمانه است، با عنوان‌های گوناگون ولی مفاهیم یکسان، به سه مشکل اساسی کمبود منابع مالی، منابع انسانی متخصص، و ضعف امنیت اجتماعی بارها اشاره شده است. برای سهولت درک تحلیل یافته‌ها سه جدول ترسیم شده است. جدول ۱ تحلیل محتوای گفت‌وگوهای نمایندگان مجلس، جدول ۲ تحلیل محتوای اسناد شاکیان واقف، و جدول ۳ رویکرد و تحلیل روزنامه‌هاست. بر اساس یافته‌های تحقیق می‌توان گفت، توانمندسازی دولت مشروطه از درون مثلث امنیت اجتماعی، منابع مالی کافی، و منابع انسانی کارآمد شکل می‌گرفت. اگر سه مؤلفه فوق می‌توانست به‌طور موفقیت‌آمیز به موازات یکدیگر توسعه یابد، مشکلات اجرایی و قانونی وقف در محدوده عمر بیست‌ساله دولت مشروطه کم‌رنگ‌تر می‌نمود.

پژوهش پیش‌رو تحولات نهاد وقف پس از تأسیس نظام مشروطه را بر اساس پنج دوره مجلس و روند تکوینی قوانین وقف تقسیم‌بندی کرده است. به دلیل اینکه عمده تصمیم‌گیری‌ها و اصلاحات در نهاد وقف توسط مجلس صورت گرفت، تقسیم‌بندی زمانی به دوره‌های مشخص سیاسی حاکمان قاجار (محمدعلی شاه و احمدشاه) نیست.

در قالب موضوع پژوهش، تاکنون پژوهشی انجام نشده است که نتایج اصلاحات قوانین وقف را در توانمندسازی این نهاد بر اساس تحلیل مذاکرات نمایندگان مجلس، واقفین شاکی اصفهان، عملکرد ادارات اوقاف، و رویکرد نشریات به موازات یکدیگر بررسی کرده باشد؛ بنابراین، موضوع و رویکرد تحقیق کاملاً تازگی دارد. اما پژوهش‌هایی در حوزه نهاد وقف صورت گرفته است که از منظرهای گوناگون می‌تواند خواننده را در فهم عمیق موضوع پیش‌رو یاری نماید.

«وضعیت اوقاف در شهر اصفهان در دوره پهلوی» (میرحاج، ۱۳۸۸) از منابع پژوهشی است که به روند تدوینی قوانین وقف در دوره‌های مختلف مجلس از قاجار تا پایان پهلوی دوم پرداخته است. پژوهش به دلیل اختصاص بخشی از پایان‌نامه به قوانین وقف دوره قاجار و شرح وظایف ادارات اوقاف برای فهم مسائل اوقاف پس از مشروطه حائز اهمیت است. اما پژوهشگر به تأثیر قوانین وقف در واقفان اصفهانی و روند رسیدگی ادارات اوقاف در حل معضلات پرداخته است. از دیگر منابع پژوهشی «کارکرد فرهنگی-اجتماعی وقف در دوره قاجار در شهر اصفهان» (طباطبائیان، ۱۳۸۹) است که برای مطالعه نهاد وقف در دوره قاجار قبل از مشروطه، قوانین تصویبی وقف در پنج دوره مجلس، و رویکرد ادارات ذی‌ربط در سامان‌دهی موقوفات مفید است. در این اثر، هرچند نویسنده به اسناد شکایات واقفان اصفهانی پرداخته است، به تأثیرات قوانین در سامان‌دهی موقوفه‌ها و چگونگی رفع مشکلات واقفین اصفهانی به‌طور کامل نپرداخته است. رویکرد نشریات در وضعیت اوقاف دوره قاجار نیز مورد نقد و بررسی قرار نگرفته است.

همچنین در مقاله «وضعیت اوقاف در دوره قاجار با تکیه بر مذاکرات مجلس و شکایات واقفان اصفهانی» (طباطبائیان، ۱۳۸۹) گزارشی از وضعیت نهاد وقف در دوره قاجار، سیر تدوینی قوانین، و رویکرد شهروندان واقف اصفهانی را می‌توان مطالعه کرد. این اثر به تحلیلی منسجم درباره تأثیر قوانین وقف در شاکیان واقف اصفهانی نپرداخته است، بلکه به این پرسش پاسخ می‌دهد که قوانین وقف دقیقاً پاسخ‌گوی کدام‌یک از مطالبات واقفین بود و عملکرد ادارات اوقاف چه تأثیری در رفع مشکلات داشت؟ همچنین کتاب *وقف در قرن ۲۱، با نگاهی برگزیده و آینده* (طباطبائیان، ۱۳۹۷) تاریخچه‌ای از نهاد وقف از دوران ایران باستان و اسلامی تا پهلوی را شرح می‌دهد. نویسنده به دلیل اینکه از منابع پژوهشی گوناگون در حوزه نهاد وقف استفاده کرده است، در معرفی و شناخت منابع نهاد وقف سودمند است. اما این اثر بیشتر توصیفی است و تحلیل داده‌ها با رویکردی نوین در این اثر کم‌رنگ است.

۲. آثار نهضت مشروطه بر نهاد وقف

نهضت مشروطه با صدور فرمان مظفرالدین‌شاه در ۱۳۲۴ق/۱۹۰۶م و تغییر سیستم حکومت از استبداد به مشروطیت، به تدریج زمینه‌ای مساعد برای وضع قوانین فراهم کرد که تأثیر عمده‌ای در وقف گذاشت و این آغاز راهی طولانی برای دگرگونی‌های نهادین در کشور بود. روزنامه

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۰۷

زاینده‌رود پس از بازگشایی مجلس می‌نویسد: «الحمدالله که ملت ایران به آرزوی خود نائل و خون‌بهای جان‌دادگان راه وطن حاصل آمد.» (زاینده‌رود، ش. ۳۷، چهارشنبه ۳ ذی‌قعدة ۱۳۲۷) پس از نهضت مشروطه، اهمیت نظام اداری اوقاف و امکان پرداخت مالیات منظم به دولت زمینه‌ساز ورود به عرصه‌های نوین با کارکرد و چشم‌اندازی جدید در نظام اداری اوقاف شد. تلاش در ایجاد سیستمی یکپارچه و نظام‌مند در متن گزارش‌های نمایندگان مجلس نشان از تغییر نگرش از دیدگاه سنتی به نظامی مدرن دارد. در همین راستا، نمایندگان فرصت یافتند عملکرد ادارات اوقاف را مورد ارزیابی قرار دهند و در خصوص قصور برخی ادارات اوقاف در پرداخت مالیات انتقادهایی را مطرح نمایند. به‌طور مثال آقای تدین، نماینده مردم تهران در دوره چهارم، نسبت به پرداخت‌نشدن بخشی از عایدات مدارس به وزارت اوقاف انتقاداتی مطرح کرد. (دوره چهارم، جلسه ۳۲، پنجشنبه ۱۸ صفر ۱۳۴۰/ق/۱۹۲۲م)^۱

همچنین تغییر نگرش درباره وقف در نظریه‌ها و عملکرد روحانیون روشنفکری همچون سیدسعید طباطبائی نایینی، مؤسس مدرسه گلپهار (۱۳۳۱/ق/۱۹۱۳م) و سیدمحمد طباطبائی نیز مشاهده می‌شود. تغییر نظر روحانیان می‌توانست زمینه مساعدی در تأمین هزینه مدارس نوین ایجاد کند. دیدگاه روزنامه حبل‌المتین درباره ضرورت تحول محتوای وقف در جهت تربیت منابع انسانی متخصص و کارآمد چنین است:

اگر حج اسلام تربیت ملت را مصمم شده، راهش این است که همچنان‌که از تشویق و تربیت آن بزرگواران هزاران مدرسه دایر شده است، جوانان در امور معاش و صنایع مروجّه تربیت نمایند... اگر علمای اعلام متوجه اصلاحات معاشیه ملت و مشوق اهالی در تعلیم صنعت، حرفت، و زراعت شوند، فضیلت این اعمال را از روضه‌خوانی کمتر ندانند، و از مصارف زائده تعزیه‌داری بکاهدند و در این راه‌ها صرف نمایند، در قلیل زمان، ملت قابل و تربیت‌شده علوم معاشیه لازم را یاد می‌گیرد، خودبه‌خود همسری با ملل فرنگ خواهند نمود، و ثروت ممالک اسلامی را محفوظ خواهند داشت. (حبل‌المتین کلکته، ش. ۳۳، شنبه ۲۵ صفر ۱۳۲۴) ۲

در پی تغییر نگرش روحانیان در مصارف اوقاف که بخش عظیمی زیر نظر آنان اداره می‌شد، وزارت معارف و اوقاف در یک وزارتخانه تعریف شد (دوره دوم، جلسه ۱۳۰، ۱۲ شعبان ۱۳۲۸/ق/۱۹۱۰م). به‌دلیل اینکه مدارس وقفی از طریق موقوفات تأمین هزینه می‌شد، در برنامه‌ریزی‌های تخصیص بودجه می‌توانست از فشار مالی بر دولت بکاهد. همچنین معاون وزیر علوم درخواستی مطرح کرد مبنی بر اینکه موقوفاتی که عواید آن باید در مطلق بریات صرف شود، خرج اصلاح مکتبخانه‌ها، مدارس، و فواید عمومی در جامعه شود که با رأی اکثریت تصویب شد (دوره دوم، جلسه ۱۳۱ شنبه ۱۴ شعبان ۱۳۲۸/ق/۱۹۱۰م).

از نظر تاریخ سیاسی، عمر بیست‌ساله مشروطه در پنج دوره قانونگذاری مقارن با حکومت محمدعلی‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۲۷ق/ ۱۹۰۶-۱۹۰۹م) و احمدشاه (۱۳۲۷-۱۳۴۴ق/ ۱۹۰۹-۱۹۲۵م) بود و تأثیرات عمده‌ای در جامعه مدنی و نهاد وقف گذاشت: ۱- وضع قوانین جدید در نظام اداری اوقاف؛ ۲- گسترش روحیه مطالبه‌خواهی، و ۳- نگرش نقادانه به وضعیت اوقاف در مطبوعات کشور. ابتدا به مهم‌ترین مصوبات خواهیم پرداخت.

۳. تصویب قوانین جدید در نهاد اداری اوقاف

پس از تأسیس مجلس در ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۶م و برپایی پنج دوره مجلس تا انقراض قاجار (۱۳۴۴ق/ ۱۹۲۶م) قوانینی برای نظام‌بخشیدن به اوقاف کشور تصویب شد. بیشترین مذاکرات در مورد اوقاف که از نظر سیاسی هم‌زمان با سلطنت احمدشاه (۱۳۲۷-۱۳۴۴ق/ ۱۹۰۹-۱۹۲۵م) است، مربوط به دوره دوم (۱۳۲۷-۱۳۲۹ق/ ۱۹۰۹-۱۹۱۱م) با ۳۳۱ جلسه است. تنظیم نظام‌نامه وزارت اوقاف، شرح وظایف، مسائل مالی و اعتبار بودجه^۳ برای تأمین هزینه‌های نظام اداری اوقاف در مجلس دوم از کارآمدترین قوانین بود که سنگ بنای قوانین امروز اوقاف را پی‌ریزی کرد (دوره دوم، جلسات ۱۳۰ تا ۱۳۲، ۱۶۳ تا ۱۶۵، ۱۳۲۸ق/ ۱۹۰۱م). برخی از مهم‌ترین مصوبات در پنج دوره مجلس ملی در حوزه نهاد وقف شامل ایجاد توازن وظایف در وزارت اوقاف، قانون تأسیس ادارات مستقل اوقاف در شهرستان‌ها، قانون تأمین بودجه، قانون امنیت ملکی واقفین، قانون الزام پرداخت مالیات از املاک موقوفه، قانون نظارت بر عایدات موقوفه، و قانون هماهنگی عملکرد اجرایی بین وزارت عدلیه و وزارت اوقاف است که در ادامه به شرح قوانین می‌پردازیم.

۱.۳ ایجاد توازن وظایف در وزارت اوقاف

تحلیل محتوای گفت‌وگوی نمایندگان نشان می‌دهد که از مباحث مهم دوره اول مجلس (۱۳۲۴-۱۳۲۶ق/ ۱۹۰۶-۱۹۰۸م) هم‌زمان با روی کارآمدن محمدعلی‌شاه (۱۳۲۴-۱۳۲۷ق/ ۱۹۰۶-۱۹۰۹م) تناسب‌نداشتن وظایف در وزارتخانه اوقاف و معارف و صنایع مستظرفه به دلیل نبود منابع انسانی کافی و متخصص بود. این موضوع سبب ناکارآمدی می‌شد. اداره اوقاف جزئی از وزارت علوم و معارف بود و اداره مدارس، اوقاف، مطبوعات، حفریات، موزه، و ابنیه عتیقه از وظایف اصلی وزارتخانه محسوب می‌شد (دوره اول، جلسه اول، پنجشنبه ۵ شوال ۱۳۲۴ق/ ۱۹۰۶م).^۴ به تدریج به دنبال مذاکرات نمایندگان، ساختار و تشکیلات وزارتخانه

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۰۹

در دو فصل و ۹ ماده تدوین و وظایف هر بخش مجزا شد: ۱- دایره وزارت؛ ۲- مدیرکل؛ ۳- اداره تعلیم عمومی؛ ۴- اداره معارف؛ ۵- اداره اوقاف؛ ۶- دایره تحقیقات؛ ۷- دایره تفتیش؛ ۸- دایره محاسبات، و ۹- هیئت مشاوره (دوره دوم، جلسه ۱۳۰، پنجشنبه ۱۲ شعبان ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م). سپس در ماده ۶ قانون وزارتخانه، وظایف اداره اوقاف به شرح ذیل تشریح شد:

۱. تحصیل صورت صحیح از وقفنامه‌ها و موقوفات کل ممالک ایران؛

۲. تصحیح امور اوقاف و سعی در اینکه اموال موقوفه در محل خود و در مصرف موقوفه‌علیه صرف شود؛ و

۳. تفتیش حال موقوفات و تدارک موجبات آبادی آن‌ها (دوره دوم، جلسه ۱۳۱، شنبه ۱۴ شعبان ۱۳۲۸ق).

به تدریج وظایف وزارت اوقاف محدود شد و با تأسیس وزارتخانه‌های گوناگون مانند وزارت فرهنگ، وظایف تفکیک شد.

۲.۳ قانون تأسیس ادارات مستقل اوقاف در شهرستان‌ها

قبل از تأسیس ادارات اوقاف در شهرستان‌ها، روند قانونی کار بدین صورت بود که فردی از رؤسای مدارس ملی را به نمایندگی اداره معارف و اوقاف انتخاب می‌کردند (مستوفی، ۱۳۸۸، ج. ۲-۳۷۳/۴). واقفین نیز شکایات خود را مستقیم به مجلس می‌فرستادند. به‌طور مثال، در گزارش ارسالی از کاشان به مجلس، موقوفات شیخ محمد کاشانی توسط آقا شیخ احمد تصرف شده بود؛ بنابراین، کاشانی با وقفنامه و حکم تأیید روحانیون عتبات، تولیت حقیقی را در وزارت اوقاف از آن خود کرد. کمیسیون مجلس با قرائت گزارش در صحن علنی، عمل وزارت اوقاف را تأیید کرد، اما به شیخ احمد نیز اجازه داد اظهارات خود را به عدلیه ارائه دهد (دوره دوم، جلسه ۴۹، سه‌شنبه ۲۷ محرم ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م).^۵ روند بررسی معضلات واقفین شاکی در جلسات علنی مجلس، عملی وقت‌گیر و خارج از نظامنامه اوقاف بود؛ بنابراین، نمایندگان دوره دوم مجلس قانون تأسیس ادارات اوقاف را در شهرستان‌ها تصویب کردند (دوره دوم، جلسه ۱۶۵، شنبه ۲۵ شوال ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م).

تصویب قانون تأسیس ادارات اوقاف در شهرستان‌ها و قوانین مربوط به آن در دوره حکومت احمدشاه در ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م سبب شد رسیدگی به شکایات واقفان نظم اداری یابد.

نخستین شخصی که از سوی وزارت اوقاف به ریاست اداره اوقاف اصفهان منصوب شد، میرزا مسیح تویسرکانی بود. وی در اولین اقدام از متولیان اوقاف درخواست کرد، سواد وقف‌نامه و صورت جمع و خرج عایدات موقوفات اصفهان را برای اداره اوقاف ارسال نمایند (رجایی، ۱۳۸۴، ۲۰۶-۷). ما به دلیل فاصله زمانی از انقراض سلسله صفوی تا دوره قاجار و نبود مراجع قانونی ذیصلاح، نظام اداری با انبوهی از شکایات واقفین و بازماندگان آنان روبه‌رو بود. با تصویب قانون فوق، اداره اوقاف اصفهان تحقیق درباره واقفان حقیقی و حقوقی موقوفه‌ها را آغاز کرد و تهیه لیست موقوفات را در اولویت قرار داد. بر این اساس، در سندی در ۱۳۳۶ق/۱۹۱۷م لیستی از موقوفات اصفهان و اردستان فراهم شد، شامل جزئیات محل وقف، نام واقف، نام متولی، نوع مصرف، درآمد حاصل از موقوفات، و تاریخ وقف. در صفحه پایانی سند (صفحه ششم)، تصریح شده است که این لیست به درخواست وزارت اوقاف برای شناسایی اوقاف اصفهان تهیه شده است (ساکما، ۲۱۳۸۵، ۲۶۷۰).^۷ این قانون قدمی در جهت رفاه حال شهروندان واقف بود و هویت قانونی بخشیدن به هر آنچه در حوزه وقف رخ می‌داد. به این ترتیب، شاکیان واقف از مراجعه مستقیم به مجلس خودداری کردند و رسیدگی به شکایات در شعب ادارات اوقاف انجام می‌شد.

۳.۳ قانون تأمین بودجه

از مباحث وقت‌گیر مجلس دوم، تأسیس اداره اوقاف و ۲۰۰۰ تومان اعتبار بودجه بود. سه وزارتخانه متشکل از وزارت فواید عامه، وزارت معارف، و وزارت اوقاف تا ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م در یک وزارتخانه جمع بود. مذاکراتی در مجلس به عمل آمد تا بودجه هر قسمت از اجزای وزارتخانه تفکیک شود (جلسات ۱۶۳-۱۶۵ چهارشنبه، پنجشنبه، و شنبه ۲۲، ۲۳، و ۲۵ شوال ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م). معاضدالسلطنه، معاون وزیر معارف، از جمله کسانی بود که با طرح اعتبار بودجه به بخش معارف و تأسیس ادارات اوقاف موافق بود:

مسئله اوقاف در مملکت بسیار اهمیت دارد و یک یا دو ثلث مباحث مملکتی است. هر روز افراد زیادی به این اداره رجوع دارند؛ باید اداره جواب‌گوی ارباب رجوع باشد. اگر اداره اوقاف تأسیس شود، راه عایدی فوق‌العاده‌ای برای مملکت و عموم مردم می‌شود. (دوره دوم، جلسه ۱۶۵، ۲۵ شوال ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م)^۸

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۱۱

بدین ترتیب با تفکیک وزارتخانه‌ها از یکدیگر، بودجه هر بخش به همان وزارتخانه تخصیص داده شد و عملاً مسیر را برای برنامه‌ریزی‌های آتی وزارت اوقاف و رفع معضلات واقفین هموار کرد.

۴.۳ قانون امنیت ملکی واقفین و شناسنامه‌دار شدن موقوفات

نبود دفاتر ثبت املاک و ثبت رسمی مالکان موقوفه‌ها مشکلی اساسی برای امنیت ملکی بود. روزنامه مجلس در مطلبی انتقادی درباره ثبت‌نشدن املاک و رواج سوءاستفاده از املاک مردم در بخش مکتوبات خراسان می‌نویسد: «در ایران، املاک و دفترخانه و کتابچه نیست و هرکس بتواند ملک دیگری را به‌نوعی تصرف می‌کند.» (مجلس، ش. ۵۲، شنبه ۲۴ محرم ۱۳۲۵ق)^۹ سند ۲۸۸۸۳/۲۹۷۰، به‌تاریخ ۱۳۲۶ق/۱۹۰۸م، نامه‌ای اداری بین وزارت اوقاف و معارف و انجمن‌های ایالتی اصفهان است که وزارت اوقاف در حاشیه متن نامه از عدلیه درخواست کرده است: «اسناد موقوفات، اسامی متولیان، و صورت خرج و عایدی هریک از موقوفه‌ها برای وزارت اوقاف ارسال شود.» بنابراین، مجلس دوم به تصویب نهایی قانون تفکیک اموال وقف از اموال خصوصی کوشید و سبب نظم امور وقفی شد. در ماده ۶ از قانون شرح وظایف اوقاف، وزارت اوقاف اداره‌های اوقاف در شهرستان‌ها را ملزم کرد لیستی از وقف‌نامه‌های سراسر کشور تهیه کنند (دوره دوم، جلسه ۱۳۱، شنبه ۱۴ شعبان ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م).^{۱۰} بر اساس لیست، به‌تدریج شناسنامه ملکی موقوفات اعم از مالکان حقوقی یا حقیقی مشخص شد؛ بنابراین، شخصی بدون مدرک نمی‌توانست ملک وقفی را تصرف کند. دعاوی کذب قبل از تصویب این قانون بسیار معمول بود.

بر همین اساس در ۱۳۳۶ق/۱۹۱۸م، سندی شامل ۲۷ صفحه از وزارت داخله (حکومت اصفهان) با موضوع لزوم دستگیری و مجازات عاملین به‌دلیل غارت اموال، تجاوز، دخالت، و تصرف عدوانی صادر شد. سند به شرحی درباره وقف‌نامه‌های واقفین شاکی و شناسنامه ملکی آن‌ها در اصفهان، اردستان، زواره، کاشان، نطنز، و نایین پرداخته است (ساکما، ۲۹۱۰۰۰۸۰۱).^{۱۱} در حقیقت، وزارت اوقاف به‌دنبال تهیه لیست کاملی از موقوفه‌های اصفهان بود تا واقفین حقوقی و حقیقی املاک موقوفه مشخص شوند. این قانون گامی مؤثر در جهت مشخص کردن وضعیت موقوفات و مالکین بود (ساکما، ۲۴۰۰۰۸۳۹۷).

۵.۳ قانون الزام پرداخت مالیات از املاک موقوفه

مسئله دریافت مالیات از املاک موقوفه پیش از مشروطه برای دولت حائز اهمیت بود. در تأکید این تحلیل می‌توان به کتاب سپهسالار و قانون اشاره داشت که در واقع میرزا حسین‌خان سپهسالار - صدراعظم و وزیر اوقاف دوره ناصرالدین‌شاه - متولیان را مکلف کرد با اطلاع حاکمان، مالیات موقوفات را برای وزارت اوقاف بفرستند. وی فرمانی در جهت اصلاح و بهبود اوقاف در ۱۲۸۳ق/۱۸۶۶م صادر کرد و در کتابچه گزارش‌های خود به ناصرالدین‌شاه ضمن شرح حیف و میل موقوفات توسط موقوفه‌خواران و متولیان، عملکرد آنان را زیر سؤال برد: «باید معلوم شود آیا متولی موقوفه عایدات آنها را صرف هزینه مقرر می‌کند یا صرف معاش خود.» (آدمیت، ۱۳۸۵، ۱۸۸) اما کوتاهی عمر وزارت سپهسالار و فقدان همکاری با وی سبب شد الزام به پرداخت مالیات موقوفات به صورت قانونی تا دوره مشروطه به تعویق افتد.

مجلس سوم (۱۳۳۳-۱۳۳۴ق/۱۹۱۵-۱۹۱۶م) نیز تلاش خود را برای رفع ابهامات قانون مالیات بر املاک موقوفه و مستغلات به کار گرفت. از نمایندگان مجلس مخبرالسلطنه، عدل‌الملک (دادگر)، سردار سعید، و ملک‌الشعراء پرداخت مالیات از سوی املاک موقوفه را برای امنیت و انتظام کشور لازم می‌دانستند. طرح با اکثریت آرا به تصویب نهایی رسید. این مطلب نشان‌دهنده تأثیر امنیت کشور در میزان مالیات قابل کسب از املاک موقوفه است (دوره سوم، جلسه ۶۱، یکشنبه ۳ شوال ۱۳۳۳ق/۱۹۱۵م). مدرس نیز بر هدف اصلی مجلس در سختگیری‌های قانونی نسبت به گرفتن مالیات از مستغلات وقفی و غیروقفی برای رفع نیاز از قرض‌های خارجی و داخلی تأکید کرد (دوره سوم، جلسه ۶۴، چهارشنبه ۲۰ شوال ۱۳۳۳ق/۱۹۱۵م).^{۱۲}

در راستای اجرای قانون فوق، می‌توان به سند ارسالی از اداره اوقاف اصفهان به خزانه‌داری کل ایران با موضوع فهرست موقوفات کلیسای جلفای اصفهان مورخ ۱۲۹۲ش/۱۳۳۱ق/۱۹۱۳م اشاره کرد. کلیسا دارای موقوفات و اسناد وقف‌نامه است (خسروی، ۱۳۹۵: ۴۰۳-۱۶). سند ۲۴۰۰۸۳۹۷ حاوی لیستی هفت‌صفحه‌ای به زبان فارسی و انگلیسی دربردارنده تعداد موقوفات، اماکن مذهبی، و مالیات مستقیم بر اماکن وقفی است (ساکما، ۲۴۰۰۸۳۹۷).^{۱۳} بررسی سند فوق نشان می‌دهد، قدرت اجرایی قوانین مجلس با رفع ابهامات قانونی درباره مالیات بر عواید موقوفات، همکاری واقفین را با شعب ادارات اوقاف الزام‌آور و ثمربخش کرد.

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۱۳

۶.۳ قانون نظارت بر عایدات موقوفات

حضور افراد متخصص در حوزه مسائل فقهی وقف در ادارات اوقاف از موضوعات مورد بحث در مجلس چهارم (۱۳۳۹-۱۳۴۱ق/۱۹۲۱-۱۹۲۳م) بود. شیخ ابراهیم زنجانی، از نمایندگان، با استناد به قانون شرح وظایف اداره اوقاف شامل نظارت بر اعمال متولیان و مراقبت در صرف عایدات، حضور دو عالم در وزارتخانه را لازم می‌دانست. از نظر نیرالملک، وزیر معارف، نیز حضور افراد متخصص در مباحث فقهی در وزارتخانه برای همسویی عملکرد بین متولیان امور وقفی ضروری بود (دوره چهارم، جلسه ۵۹، سه‌شنبه ۱۸ جمادی‌الاولی ۱۳۴۰ق/۱۹۲۲م).^{۱۴} در نتیجه با تصویب نهایی قانون نظارت بر عایدات موقوفات، حمایت از واقفین الزام‌آور شد.

متناظر با قانون فوق و تحلیل محتوای اسناد، به شکایت‌نامه‌ای از بازماندگان صدر به اداره اوقاف اصفهان با موضوع تصرفات غیرقانونی اموال موقوفه در ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م برمی‌خوریم که در آن اذعان شده است، موقوفات مرحوم محمدعلی‌خان صدر اصفهانی با عایدی سالانه متجاوز از ۲۰.۰۰۰ تومان، با دادن رشوه به آقایان محمد میرزا و میرزا عبدالحسین در تصرف اولاد مرحوم میرمعصوم به‌عنوان متولی است. وی به‌جای عمل به مفاد وقف‌نامه، عایدی موقوفات را به مصارف شخصی می‌رساند. پاسخ وزارت اوقاف در پایین متن شکایت‌نامه بدین مضمون است: «طبق دستور می‌بایست با حضور آقای جلال‌الدین و صدرالدوله و خانواده صدر اصفهانی و دو نفر از متولیان موقوفه در عدلیه اصفهان، متن وقف‌نامه و مفاد آن را قرائت کرده و متولیان را مکلف به اجرای مفاد وقف‌نامه کنند.» با توجه به تاریخ شکایت‌نامه (۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م)، حدود ده سال قبل از تصویب قانون نظارت بر عایدات موقوفه^{۱۵} و تاریخچه این‌گونه مراعات در حوزه اموال وقفی، ضرورت تصویب این قانون در حل بسیاری از مشکلات شهروندان واقف را نشان می‌دهد (ساکما، ۲۹۷۰۲۲۰۵۶).

۷.۳ قانون هماهنگی عملکرد اجرایی بین وزارت عدلیه و وزارت اوقاف

بر اساس تحلیل یافته‌ها، یکی از نتایج نهضت مشروطه تلاش برای احقاق حق و طرح مطالبه و شکایت بود؛ این تحول سیاسی به حوزه اجتماعی-اقتصادی وقف نیز سرایت کرد. از آن‌رو که وقف تأمین‌کننده امنیت اقتصادی گروه‌های مذهبی در جامعه است، پیوند ناگسستنی با نهاد قضاوت (عدلیه) دارد و همسویی اجرایی هر دو دستگاه را الزام‌آور می‌کند. در واقع، تصمیم‌گیری درباره امور وقفی از دست حاکمان محلی، خوانین، و متولیان سودجو به تدریج خارج شد. قانونگذاران با تصویب «قانون هماهنگی عملکرد» گامی جدی در هماهنگی دستگاه

اداری اوقاف و نهاد قضاوت برداشتند. از مصوبات اثرگذار مجلس پنجم (۱۳۴۲-۱۳۴۴ق/۱۹۲۴-۱۹۲۶م)، امضای قراردادی بین وزارت اوقاف و عدلیه به منظور هماهنگی عملکرد بود (دوره پنجم، جلسه ۹۵، سه شنبه ۱۹ جمادی الاولی ۱۳۴۳ق/۱۹۲۵م).^{۱۶} در این مصوبه تأکید شد نباید در احکام صادر شده از سوی اداره اوقاف و حاکم استیناف عدلیه تناقضی وجود داشته باشد.

زاینده رود در ستون **محاکمات** از فقدان رسیدگی صحیح محاکم عدلیه نیز انتقاد می‌کند:

از محاکمات حقوق عدلیه در رسیدگی به دعاوی گویا از تراکم و هجوم دادخواهان سهوی کرده و شخصی را بدون لزوم و برخلاف شرع حکم حبس داده. اداره عدلیه هم بدون مطالبه حکم کتبی از ریاست دیوان‌خانه آن بیچاره را محبوس می‌دارد. (زاینده رود، ش. ۵، دوشنبه ۲۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۷ق)

در تحلیل محتوای قانون فوق و نبود هماهنگی بین دو قوه، می‌توان به سندی^{۱۷} مورخ ۱۳۲۶ق/۱۹۰۸ق اشاره داشت که به صورت نامه اداری بین وزارت اوقاف و انجمن‌های ایالتی اصفهان است (ساکما، ۲۸۸۸۳/۲۹۷۰).^{۱۸} محتوای سند بر لزوم ارسال لیست موقوفات اصفهان به مرکز و تعیین چند روحانی برای نظارت در شناسایی موقوفات تأکید می‌کند. متناظر با سند فوق، روزنامه زاینده رود در بخشی تحت عنوان «محاکمات عدلیه» از شخصی با نام استاد محمدعلی کفاش یاد می‌کند که املاک میرزا فضل‌الله خان را در محله پاقلعه اصفهان به ناحق تصرف کرده است (زاینده رود، ش. ۴۲، چهارشنبه ۸ ذی‌الحجه ۱۳۲۷ق).^{۱۹} مدیر روزنامه، معین‌الاسلام خوانساری، می‌نویسد: «در عدلیه حتماً می‌بایست دونفر از علمای دین حضور داشته باشند تا قوانین صادر شده بر اساس عدالت اسلامی باشد.» سخن وی اشاره به «**قانون هماهنگی عملکرد**» دارد تا با حضور دو فرد متخصص به امور دینی تعارضی بین قوانین صادر شده و اجرای آن پدید نیاید (همان، ۱۳۲۷ق).^{۲۰}

با تأسیس مجلس، امکان بررسی شکایات از طریق قوانین مربوطه در قوه مقننه، قضائیه و مجریه فراهم شد. امری که بارها به عنوان حق قانونی مردم در روزنامه‌ها مطرح شد:

رفع ظلم عمومی نخواهد شد، مگر با اجرای قانون مساوات؛ قانون مساوات ترتیب نشود، مگر از روی احکام قرآن کریم و احادیث نبوی؛ قانون مساوات تدوین نشود، مگر با تشکیل مجلسی از علما و دانایان این فن و تشکیل مجلسی از وکلای عموم ملت؛ و اشکالات رفع نشود، مگر به ترک استبداد حکومت. (جبل‌المتین کلکته، ش. ۳۴، شنبه اول ربیع‌الاول ۱۳۲۴ق)^{۲۱}

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۱۵

در واقع، هماهنگی اجرایی بین دستگاه‌های قضایی و اجرایی این امکان را فراهم می‌ساخت بین فرامین صادرشده تناقض و تضادی نباشد. واقفین با مراجعه مستقیم به ادارات اوقاف می‌توانستند به طرح دعاوی حقوقی خویش در محاکم قضایی که از سوی ادارات تعیین می‌شد، اقدام کنند.

۴. ترویج روحیه مطالبه‌خواهی و نگرش نقادانه در نشریات عصر مشروطه درباره وقف

از دستاوردهای مهم نهضت مشروطه، حق آزادی بیان برای طرح مشکلات مردم در نشریات بود. نخستین قانون مطبوعات در ۲۴ محرم ۱۳۲۶ق/۱۹۰۸م دوره حکومت محمدعلی شاه به تصویب مجلس رسید. این روند بستر اجتماعی مناسب برای طرح معضلات وقف فراهم کرد. تخریب عمارت صدری^{۲۲} در اصفهان پیش از مشروطه و نبود اعتراض جدی مردم از خسارات واردشده به اموال و بناهای وقفی، فقدان آزادی بیان را نشان می‌دهد. نشریات عصر مشروطه درباره بقایای عمارت صدری مباحثی را پیگیری کردند. اعتراض روزنامه انجمن اصفهان^{۲۳} برای احقاق حقوق مردم، حاکی از آزادی نسبی برای طرح دغدغه‌های اجتماعی است. شخصی با نام نظام‌الاسلام به بهانه مجهول‌المالک بودن زمین، خود را صاحب ملک می‌دانست. انجمن اصفهان در گزارشی می‌نویسد: «وقتی از بلدیۀ اصفهان راجع به این مسئله کسب تکلیف کردند، انجمن تصرف آن را غیرقانونی دانست.» (انجمن اصفهان، ش. ۳۳، دوشنبه ۷ ذی‌الحجه ۱۳۲۷ق؛ رجایی، ۱۳۸۵: ۴۷۸) زاینده‌رود^{۲۴} نیز با مقاله «آثار قدیمه» نسبت به تخریب عمارت صدری معترض است: «انسان هوش از سرش به‌در می‌رود. برق غیرت می‌خواهد او را بسوزاند، یک نفر نیست بپرسد کجا این آخوند وارث صدر شد یا اراضی که هنوز به نام صدر خوانده می‌شود، کی آن‌ها را مجهول‌المالک کرد؟» (زاینده‌رود، ش. ۳۳، ۲ شوال ۱۳۲۸ق)

در ادامه بحث تصرف غیرقانونی موقوفات، باید گفت برخی از رقبات موقوفه‌ها در تملک خاندان ظل‌السلطان بود. پس از نهضت مشروطه، انجمن ولایتی و سپس انجمن بلدیۀ اصفهان مدیریت شهری را عهده‌دار بود. زمانی که انجمن به سراغ عمارات دولتی واقع در میدان نقش جهان می‌رود، درمی‌یابد میدان با تمام دکان‌ها در تصرف خانواده صارم‌الدوله است (رجایی، ۱۳۸۵: ۴۶۸) به نقل از روزنامه انجمن بلدیۀ فرج بعد از شدت، سال اول، ش. ۵، رمضان ۱۳۲۵ق). همچنین از بناهای وقفی دوران صفویه، مدارس والده، دده‌خاتون، و جعفرقلی‌آقا به دست ظل‌السلطان ویران شد (رجایی، ۱۳۸۵: ۴۷۰؛ همایی، ۱۳۹۵: ۶۸۸). در واقع، بروز بحران ناکارآمدی حکومت قاجار و نگاه انتقادی نشریات نسبت به تخریب یا تصرف غیرقانونی رقبات

یکی از آثار نهضت مشروطه است. حکومت به بی‌لیاقتی در نظارت و پیگیری مصارف وقف در نشریات متهم می‌شود.

۵. موانع اثرگذار در اجرای قوانین وقف پس از مشروطه

با توجه به اهمیت امنیت و لزوم اعتماد اجتماعی به‌عنوان پیش‌نیاز فرهنگ مدنی و ایجاد دموکراسی پایدار، می‌توان گفت شکنندگی امنیت پس از مشروطه، از موانع اصلی اجرای قوانین مصوب به‌شمار می‌رفت. محدودیت‌هایی بر کارآمدی قوانین وقف از نهضت مشروطه تا روی کار آمدن دولت پهلوی اول تأثیرگذار بودند که به‌قرار زیر است:

۱.۵ نبود امنیت و شکسته‌شدن هیبت دولت

آسیب‌پذیری امنیت دولت‌های مشروطه را به‌چالش کشید. نامه محمدحسین کازرونی، نماینده تجار در انجمن ولایتی اصفهان، به‌خوبی نشان می‌دهد که یک سال پس از مشروطه، عدم امنیت راه‌ها چقدر نگران‌کننده بود. کازرونی خطاب به دولتمردان می‌نویسد: «دول مشروطه قرار سی‌ساله می‌دهند، شماها قرار یک‌ساله بدهید.» (انجمن مقدس ملی اصفهان، ش. ۳۳، ۸ رجب ۱۳۲۵ق) در گزارش‌های متعدد نمایندگان مجلس، مسئله امنیت و طغیان گردنکشانانی که در مناطق مختلف ایران دست به خشونت، ارباب، و اسلحه علیه مردم بی‌دفاع می‌زدند، بازتاب گسترده‌ای داشت. همچنین ورود نیروهای نظامی انگلیسی به جنوب ایران به‌دلیل حضور و رقابت با شوروی در شمال، کشور را در وضعیتی بسیار خطرناک قرار داده بود (دوره دوم، جلسه ۱۳۰، پنجشنبه ۱۲ شعبان ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م).^{۲۵}

روزنامه زاینده‌رود با عنوان «امنیه کور؟» به نقد ناامنی موجود در جامعه پس از نهضت مشروطه پرداخت (رجایی، ۱۳۸۶: ۲۶۱). روزنامه انجمن مقدس ملی اصفهان^{۲۶} نیز تحلیلی درباره ناامنی‌های اجتماعی نوشت: «نایب حسین خان کاشی^{۲۷} و رضا جوزدانی سال‌ها مشغول چپاول اموال مردم بودند.» (انجمن مقدس ملی اصفهان، ش. ۳۳، ۸ رجب ۱۳۲۸ق؛ رجایی، ۱۳۸۵: ۲۵۹، ۲۶۳، و ۲۶۷) مسئله نایب حسین کاشی، شرح ناامنی‌های او، و راه خلاصی از بحران پدیدآمده از مباحث مهم امنیتی برای نمایندگان بود که به‌گفت‌وگوهای طولانی برای رفع مشکل انجامید (دوره دوم، جلسه ۱۳۰). وجود ناامنی‌ها در اطراف اصفهان دلایلی ویژه داشت (رجایی؛ نورائی، ۱۳۹۱: ۲۰-۱۶). از نگاه روزنامه حبل‌المتین، ناامنی‌های اقتصادی و

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۱۷

اجتماعی برای مردم و دولتمردان امری عادی شده بود (جبل‌المتین کلکته، ش. ۳۲، شنبه ۲۵ صفر ۱۳۲۴ق).^{۲۸}

۲.۵ نبود هماهنگی بین دستگاه عدلیه و ادارات اوقاف

از موانع احقاق حق شاکیان واقف، نامه‌نگاری‌های متعدد بین ادارات وقف و متولیان بود که به مندرجات وقف‌نامه با امانت کامل عمل نمی‌کردند. نواقص قانونی و دوگانگی عملکرد دستگاه عدلیه و ادارات اوقاف را می‌توان از دلایل نامه‌نگاری‌های متعدد شمرد. گاهی عدلیه حکمی متضاد با حکم صادرشده از سوی اداره اوقاف می‌داد. گاهی نیز افراد با رجوع به علمای عتبات و گرفتن فرمان و دستخط حکم‌های صادرشده را به تعلیق درمی‌آوردند. در مورد مشکل اول، قراردادی بین وزارت اوقاف و عدلیه به امضا رسید به نام «**قانون هماهنگی عملکرد**» تا از بروز دوگانگی دستگاه‌های اجرایی ممانعت به عمل آید (دوره پنجم، جلسه ۹۵، سه‌شنبه ۱۹ جمادی‌الاولی ۱۳۴۳ق/۱۹۲۵م).^{۲۹}

با بررسی مکاتبات بین شاکیان و ادارات، پاسخی قطعی به این پرسش نمی‌توان داد که آیا شاکیان به حقوق خویش به‌طور کامل رسیدند و شکایات آن‌ها به‌طور دقیق رسیدگی شد یا خیر؟ اما شواهد حاکی از آن است که پیش از نظام مشروطه، اگر صاحب حقی شکایت می‌کرد، عملاً رسیدگی به حقوق شاکیان با دشواری روبه‌رو بود. مصوبات و قوانین مجلس این امکان را پدید آورد تا شاکیان به مراجع قانونی مراجعه کنند و خواستار احقاق حقوق از دست‌رفته خود شوند؛ اما چنانچه اشاره شد، نبود هماهنگی بین دستگاه عدلیه (قضایی) و ادارات اوقاف مشکلی جدید پس از مشروطه بود که در مجلس پنجم با تصویب «**قانون هماهنگی عملکرد**» این مشکل به‌طور قانونی مرتفع شد.

۳.۵ سوءمدیریت موقوفه‌ها

مردم پیش از ۱۳۲۸ق/۱۹۱۰م به دلیل نبود ادارات اوقاف در شهرستان‌ها برای رسیدگی به درخواستشان، ناگزیر از حضور در مجلس بودند. روزنامه مجلس در این باره می‌نویسد: «تظلمات اهالی اصفهان و حضورشان در مجلس حاکی از این است که می‌بایست رفع ظلم و ستم شود؛ در سلطنت مشروطه، امور به عدل و مساوات اصلاح، اغتشاشات رفع، و امنیت تحصیل شود.» (مجلس، ش. ۵۵، ۳۰ محرم ۱۳۲۵ق)^{۳۰} با تأسیس ادارات اوقاف در شهرستان‌ها و بررسی

شکایات واقفان اصفهانی، اهم دادخواهی‌ها از متولیان و بازماندگان واقفین به دلیل قصور نسبت به اجرای تعهدات وقف‌نامه است. این مشکل عمدتاً در سه حوزه اتفاق می‌افتاد:

۱. سوءمدیریت موقوفه‌ها از سوی فرزندان ارشد واقف که متولی موقوفه نیز بودند. گاهی نیز به دلیل نزاع میان وراث، اداره موقوفه بلا تکلیف می‌ماند و با گذر زمان، اموال وقفی بین نسل بعدی تقسیم یا به دلیل فقدان رسیدگی بایر می‌شد؛ مانند موقوفات صدر اصفهانی در محله خواجه. مجلس کوشش کرد برای برطرف کردن مشکلاتی در زمینه سهم و حقوق وارثان موقوفات، قوانین حمایتی تنظیم نماید، اما اسناد شکایات نشان می‌دهد که مشکل کاملاً برطرف نشد (دوره دوم، جلسه ۱۶۵، سه‌شنبه ۲۹ جمادی‌الثانی ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م). همچنین افرادی سودجو با ادعاهایی بی‌اساس، خویش را متولی موقوفه می‌دانستند. به‌طور مثال، روزنامه چهلستون با سلسله مقالاتی به نام «از شاه سلطان حسین تا سیدالعراقین» ادعای تاجری را که چشم طمع به کاروانسرا و بازارچه بلند دوخته بود، بررسی می‌کند (چهلستون، ش. ۵، دوشنبه ۲۲ مهر تا ش. ۹، دوشنبه ۲۰ آبان، ۱۳۳۰ش). سیدالعراقین در نامه ارسالی به اداره عدلیه اصفهان تحت عنوان «قرار تأمین محکمه»، تولیت کاروانسرا را از آن خود می‌داند و خواهان واگذاری مدیریت موقوفه به وی بود (ساکما، ۲۴۹۱، ۲۹۱۰۰۲۴۹۱).^{۳۱}

۲. فقدان تعهد متولیان که خارج از حوزه خانوادگی انتخاب می‌شدند و در انجام دادن تعهدات و پرداخت عایدات موقوفه به بازماندگان واقف قصور داشتند. در ادامه بررسی می‌توان به سند مورخه ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م از اظهارات نوادگان مرحوم رضاقلی خان صدر اصفهانی و فقدان امانت‌داری در ارسال منافع موقوفه‌های مرحوم صدر به بازماندگان ایشان اشاره کرد. در جواب این شکایت‌نامه، وزارت اوقاف از اداره اوقاف اصفهان درخواست کرد به حقوق بازماندگان صدر رسیدگی شود (ساکما، ۲۶۷۰۲۷۱۰۲).^{۳۲} ارسال مجدد شکایت‌نامه از منیژه خانم (از بازماندگان صدر اصفهانی) به اداره اوقاف اصفهان در ۱۳۳۳ق/۱۹۱۵م نشان می‌دهد که مشکل واقف به‌طور کامل از بین نرفته است. موضوع نامه شکایت از مسامحه‌کاری و پرداخت نکردن عایدی موقوفه‌ها از طرف متولی موقوفه سیدالعراقین است. به‌دستور رکن‌الملک - رئیس عدلیه اصفهان - متولی ملزم به پرداخت حقوق معوقه منیژه صدر اصفهانی شده است (ساکما، ۲۹۷۰۲۱۸۲۵).^{۳۳}

همچنین شکایت‌نامه‌ای از سوی همسر رکن‌الملک به وزارت عدلیه ارسال شد بدین مضمون: «به دلیل ضرر رساندن به اصل موقوفه توسط وکیل رکن‌الملک با نام ملا محمود، از

وزارت عدلیه درخواست انفصال وکالت و پرداخت جریمه‌ای به مبلغ ۱۴۰۰۰ تومان شده است. وزارت عدلیه نیز طی تلگرافی از وزارت اوقاف خواستار رسیدگی به موقوفه‌های رکن‌الملک شده است. در نهایت، نامه‌نگاری‌هایی بین وزارت عدلیه، اوقاف، و وزارت داخله انجام شد تا با همکاری هر سه وزارتخانه مشکل واقف برطرف شود (ساکما، ۱۹۴۱، ۲۹۳۰).^{۳۴}

۶. نتیجه‌گیری

با تحلیل محتوای مذاکرات نمایندگان مجلس درباره قوانین وقف، مقالات نشریات، و اسناد شاکیان به موازات اقدامات اداره اوقاف در پاسخ‌گویی به شکایات واقفین اصفهانی، تلاش شد به پرسش اصلی پژوهش پاسخ دهیم: نتیجه اصلاحات قوانین وقف در پنج دوره مجلس چه تأثیری در واقفان شاکی اصفهانی گذاشت؟ پس از مشروطه، تلاشی جدی برای از بین بردن موانع ساختاری نهاد وقف در پنج دوره مجلس شورای ملی صورت گرفت. قوانینی که به کاهش تبدیل موقوفه‌ها به املاک شخصی به دلیل شناسنامه‌دار شدن و ثبت موقوفه‌ها بر اساس صاحبان حقیقی - حقوقی انجامید؛ تفکیک وظایف وزارت اوقاف، رسیدگی به موقوفات، و اولویت یافتن پرونده‌های قضایی. تأسیس اداره اوقاف در شهرستان‌ها برای رسیدگی به شکایات واقفین و حضور دو عالم دین در محاکم حقوقی به حذف ارسال مستقیم شکایات به مجلس یا درخواست حکم اجتهادی از علمای عتبات انجامید. با قوانین حمایتی، واقفین اصفهانی توانستند با مراجعه مستقیم به ادارات ذی‌ربط برای رفع معضلات حقوقی خویش تلاش کنند. علاوه بر این، با تصویب قوانین و قراردادهایی بین وزارت عدلیه، وزارت اوقاف، و ادارات وابسته، هماهنگی در اجرای قوانین با حفظ حقوق واقفین فراهم شد.

اما یافته‌های پژوهش محقق را به پارادایم و اصلی کلی رهنمون است: حکومت با تصویب قوانین حمایتی در حوزه قانونگذاری از یکسو و ضعف در ارکان مهمی همچون تأمین امنیت اجتماعی، منابع مالی مورد نیاز، و منابع انسانی کارآمد از سوی دیگر، نمی‌تواند در پیشبرد اهداف به موفقیت کامل برسد. مهم‌ترین محدودیت‌های تمرکز و سامان‌دهی دولت در نهاد اداری وقف عبارت‌اند از ۱- آسیب‌پذیری در برقراری اقتدار سیاسی و امنیت اجتماعی سبب کوتاهی عمر دولت‌های مشروطه شد؛ ۲- تضاد منافع درون‌نهادی بین وراثت و متولیان موقوفه‌ها به دلیل عدم امنیت اجتماعی به وجود آمد؛ ۳- همسوزی بودن عدلیه و اوقاف که به دلیل ناکافی بودن منابع مالی و انسانی متخصص، سبب طولانی شدن پرونده پاسخ قطعی به شکایات شهروندان واقف اصفهانی در ادارات اوقاف شد. عوامل فوق تأثیری نامطلوب در کارآمدی ادارات اوقاف گذاشت. تکرار

واژه‌های کلیدی مانند بودجه، نیروی کارآمد، و امنیت اجتماعی در تحلیل گفت‌وگوی نمایندگان مجلس، روزنامه‌ها، و اسناد دعاوی شهروندان واقف اصفهانی نشان می‌دهد آنان نتوانستند به‌طور کامل به احقاق حقوق از دست‌رفته خویش نائل شوند.

ضمائم

جدول ۱. تحلیل محتوای گفت‌وگوهای نمایندگان مجلس

شرح مکتوب قوانین مستخرج از مذاکرات مجلس	تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی	شماره جلسه	دوره‌های مجلس شورای ملی	ردیف
اداره اوقاف جزئی از وزارت علوم و معارف بود و از وظایف آن اداره مدارس، اوقاف، مطبوعات، حفريات، موزه، و ابنیه عتیقه.	فقدان منابع مالی و انسانی کافی و متخصص	۱	اول	۱
رؤسای مدارس ملی را به نمایندگی اداره معارف و اوقاف انتخاب می‌کردند. همچنین واقفین شکایات خود را مستقیم به مجلس می‌فرستادند.	فقدان منابع انسانی متخصص	۴۹	دوم	۲
مسئله امنیت اجتماعی و طغیان گردنکشان که در مناطق مختلف ایران دست به خشونت، ارباب، و اسلحه علیه مردم بی‌دفاع می‌زدند. همچنین ورود نیروهای نظامی انگلیسی به جنوب ایران به دلیل حضور و رقابت با شوروی در شمال، کشور را در وضعیتی بسیار خطرناک قرار داده بود.	امنیت اجتماعی	۱۳۰	دوم	۳
تفکیک اموال وقف از اموال خصوصی که سبب نظم امور وقفی شد. در ماده ۶ از قانون شرح وظایف اوقاف، وزارت اوقاف اداره‌های اوقاف در شهرستان‌ها را ملزم کرد لیستی از وقف‌نامه‌ها، موقوفات مرکزی، ایالتی، و ولایتی و بلوکات سراسر کشور تهیه کنند.	امنیت اجتماعی	۱۳۱	دوم	۴
اعتبار بودجه	فقدان منابع مالی کافی	۱۳۲	دوم	۵
	فقدان منابع مالی کافی	۱۳۴	دوم	۶
	فقدان منابع مالی کافی	۱۴۳	دوم	۷
طرح اعتبار بودجه به بخش معارف و تأسیس ادارات اوقاف برای جواب‌گویی ارباب‌رجوع. با تأسیس اداره اوقاف راه عایدی فوق‌العاده‌ای برای مملکت و عموم مردم می‌شد. تصویب قوانین حمایتی به دلیل نزاع میان وراث	فقدان منابع مالی کافی، گرفتن اعتبار بودجه، و سوءمدیریت موقوفه‌ها	۱۶۳، ۱۶۴، و ۱۶۵	دوم	۸
پرداخت مالیات از سوی املاک موقوفه برای امنیت کشور و رفع نیاز به وام‌های خارجی و داخلی.	امنیت اجتماعی و تأمین منبع مالی	۶۱ و	سوم	۹

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۲۱

ردیف	دوره‌های مجلس شورای ملی	شماره جلسه	تحلیل محتوای کیفی با رویکرد تلخیصی	شرح مکتوب قوانین مستخرج از مذاکرات مجلس
		۶۴		
۱۰	چهارم	۵۹	امنیت اجتماعی و فقدان منابع انسانی متخصص	نظارت بر اعمال متولیان و عایدات اوقاف با حضور دو عالم متخصص در مباحث فقهی جهت همسویی عملکرد بین متولیان که ضامن اجرایی امور و فقی در اداره‌های اوقاف بودند.
۱۱	چهارم	۳۲	فقدان منابع مالی کافی	فصول برخی ادارات اوقاف در پرداخت مالیات و طرح برخی انتقادات نسبت به پرداخت نکردن بخشی از عایدات مدارس به وزارت اوقاف.
۱۲	پنجم	۹۴	فقدان منابع مالی کافی	تأسیس اداره اوقاف و ۲۰۰۰ تومان اعتبار بودجه. تا این زمان سه وزارتخانه متشکل از وزارت فواید عامه، وزارت معارف، و وزارت اوقاف در یک وزارتخانه جمع بود. در مجلس مذاکرات طولانی به عمل آمد تا بودجه هر قسمت از اجزای وزارتخانه تفکیک شود.
۱۳	پنجم	۹۵	امنیت اجتماعی	احقاق حق و طرح مطالبه و شکایت و تصویب «قانون هماهنگی عملکرد» بین اوقاف و نهاد قضاوت و امضای قراردادی بین وزارت اوقاف و عدلیه به منظور هماهنگی عملکرد بین دستگاه‌های اجرایی و قضایی.

جدول ۲. تحلیل محتوای اسناد شکایات واقفین

ردیف	شماره سند	تاریخ سند	قانون اوقاف مرتبط با اسناد شکایات	دوره‌ها و جلسات تصویب قوانین	منابع صدور احکام اجرایی	توضیحات سند
۱	۲۹۷۰۲۸۸۳	۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ق	قانون هماهنگی عملکرد بین قوه قضائیه و مجریه	دوره پنجم، جلسه ۹۵	درون‌اداری بین وزارت اوقاف و معارف و انجمن‌های ایالتی اصفهان	تعیین چند روحانی برای نظارت در شناسایی موقوفات
		۲۶ ربیع‌الثانی ۱۳۲۶ق	قانون امنیت ملکی واقفین (شناسنامه‌دارکردن موقوفات با نام مالکان حقیقی یا حقوقی)	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	درون‌اداری بین وزارت اوقاف و معارف و انجمن‌های ایالتی اصفهان	لزوم ارسال لیست موقوفات اصفهان به مرکز (بخش ضمام ۴)
۲	۲۹۷۰۲۳۰۵۶	۵ محرم ۱۳۲۹ق	قانون نظارت بر عایدات موقوفه	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	تلگراف از وزارت اوقاف و معارف به اداره اوقاف اصفهان	پرداخت نکردن عایدی موقوفه از سوی متولی به خانواده واقف
		۵ محرم ۱۳۲۹ق	قانون امنیت ملکی واقفین	دوره دوم، جلسه ۱۳	تلگراف از وزارت اوقاف و معارف به اداره اوقاف اصفهان	تصرفات غیر قانونی اموال موقوفه

۲۲۲ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

ردیف	شماره سند	تاریخ سند	قانون اوقاف مرتبط با اسناد شکایات	دوره‌ها و جلسات تصویب قوانین	منابع صدور احکام اجرایی	توضیحات سند
۲	۲۶۷۰۱۸۱۰۲	۱۳۲۹ق	قانون نظارت بر عایدات موقوفه	دوره چهارم، جلسه ۵۹	تلگراف از واقفان به اداره کل اوقاف و معارف اصفهان	فقدان امانت‌داری در ارسال منافع موقوفه‌های واقف به بازماندگان ایشان
۳	۲۶۷۰۲۱۸۲۵	۱۳۳۳ق.	قانون نظارت بر عایدات موقوفه	دوره چهارم، جلسه ۵۹	تلگراف از بازماندگان واقف به اداره اوقاف اصفهان	شکایت از مسامحه‌کاری و پرداخت نکردن عایدی موقوفه‌ها از طرف متولی موقوفه سیدالعراقین (بخش ضمائم ۲)
۵	۲۶۳۰۰۱۹۴۱	۱۳۳۹ق.	قانون امنیت ملکی واقفین	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	تلگراف از واقف به وزارت عدلیه و از عدلیه به وزارت اوقاف	ضرر رساندن به اصل موقوفه
۶	۲۶۱۰۰۲۲۶۱	۱۳۴۲ق.	قانون امنیت ملکی واقفین	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	متن تلگراف از سیدالعراقین به اداره عدلیه اصفهان	افزادی سودجو با ادعاهایی بی‌اساس، خود را متولی موقوفه می‌دانستند (بخش ضمائم ۳)
۷	۲۴۰۰۰۸۳۹۷	۱۳۲۹ش.	قانون الزام پرداخت مالیات املاک موقوفه	دوره سوم، جلسه ۶۱	از اداره اوقاف اصفهان به خزانه‌داری کل ایران	لیستی از فهرست موقوفات کلیسای جلغای علیا شهر اصفهان شامل تعداد موقوفات، اماکن مذهبی، و مالیات مستقیم بر اماکن وقفی
۸	۲۶۷۰۲۱۳۸۵	۱۳۳۶ق.	قانون تأسیس ادارات مستقل اوقاف در شهرستان‌ها	دوره دوم، جلسه ۴۹	وزارت داخله حکومت اصفهان	موقوفات غیرمکشوفه اصفهان و لیستی از موقوفات اصفهان و اردستان شامل نام واقف، مکان وقف، نام متولی، نوع مصرف، میزان عواید، و تاریخ وقف (بخش ضمائم ۱)

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۲۳

ردیف	شماره سند	تاریخ سند	قانون اوقاف مرتبط با اسناد شکایات	دوره‌ها و جلسات تصویب قوانین	منابع صدور احکام اجرایی	توضیحات سند
۹	۲۹۱۰۰۸۰۱	۱۳۳۶ق	قانون امنیت ملکی واقفین	دوره دوم، جلسه ۱۳۱	وزارت داخله حکومت اصفهان	شکایت راجع به غارت اموال، تجاوز، دخالت در املاک، تصرف عدوانی املاک شاکیان و لزوم دستگیری و مجازات عاملین

جدول ۳. رویکرد و تحلیل روزنامه‌ها

ردیف	روزنامه‌ها	رویکرد مقالات
۱	زاینده‌رود، ۱۳۲۷ق، شماره ۳۷	گرامیداشت تأسیس دولت مشروطه
۲	حبل‌المتین، ۱۳۲۴ق، شماره ۳۳	تربیت نیروی انسانی متخصص و کارآمد
۳	زاینده‌رود، ۱۳۲۷ق، شماره ۵	فقدان هماهنگی بین دستگاه مجریه و قضائیه
۴	زاینده‌رود، ۱۳۲۷ق، شماره ۴۲	لزوم هماهنگی بین دستگاه قضایی و اجرایی
۵	حبل‌المتین، ۱۳۲۴ق، شماره ۳۴	لزوم هماهنگی بین دستگاه قضایی و اجرایی
۶	انجمن اصفهان، ۱۳۲۷ق، شماره ۳۳	امنیت اجتماعی
۷	زاینده‌رود، ۱۳۲۸ق، شماره ۳۳	امنیت اجتماعی
۸	مجلس، ۱۳۲۵ق، شماره ۵۲	امنیت ملکی
۹	مجلس، ۱۳۲۵ق، شماره ۵۵	امنیت ملکی
۱۰	حبل‌المتین، ۱۳۲۴ق، شماره ۳۲	امنیت اجتماعی
۱۱	انجمن مقدس ملی اصفهان، ۱۳۲۵ق، شماره ۳۳	امنیت اجتماعی
۱۲	چهلستون، ۱۳۳۰ش، شماره ۵، ۲۲ مهر تا شماره ۹، ۲۰ آبان	امنیت ملکی

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۲۵

ردیف	موقوف	موقوف	موقوف	موقوف	موقوف
۱	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۲	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۳	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۴	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۵	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۶	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۷	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۸	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۹	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۱	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۲	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص. ۱ از ۵

ردیف	موقوف	موقوف	موقوف	موقوف	موقوف
۱۰۱	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰۲	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰۳	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰۴	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰۵	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰۶	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰۷	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰۸	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۰۹	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...
۱۱۰	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...	موقوفه ...

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص. ۲ از ۵

۲۲۶ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

مطالعات علمی و تحقیقاتی در تاریخ و جغرافیا

ردیف	عنوان	مؤلف	موضوع	نوع	تاریخ	مکان	ملاحظات
۱۳۱	تاریخ و جغرافیا
۱۳۲	تاریخ و جغرافیا
۱۳۳	تاریخ و جغرافیا

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص. ۳ از ۵

ردیف	عنوان	مؤلف	موضوع	نوع	تاریخ	مکان	ملاحظات
۳۱	تاریخ و جغرافیا
۳۲	تاریخ و جغرافیا
۳۳	تاریخ و جغرافیا
۳۴	تاریخ و جغرافیا
۳۵	تاریخ و جغرافیا
۳۶	تاریخ و جغرافیا
۳۷	تاریخ و جغرافیا
۳۸	تاریخ و جغرافیا
۳۹	تاریخ و جغرافیا
۴۰	تاریخ و جغرافیا
۴۱	تاریخ و جغرافیا
۴۲	تاریخ و جغرافیا
۴۳	تاریخ و جغرافیا
۴۴	تاریخ و جغرافیا
۴۵	تاریخ و جغرافیا

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص. ۴ از ۵

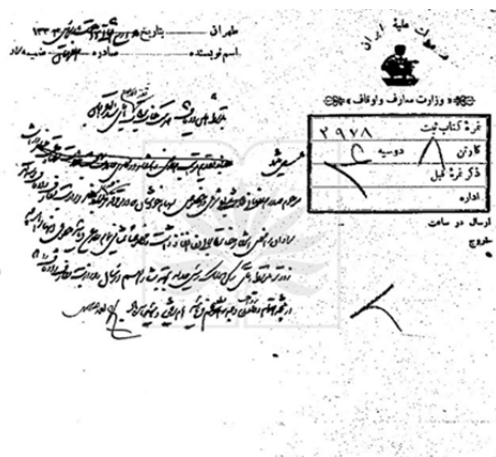
برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۲۷

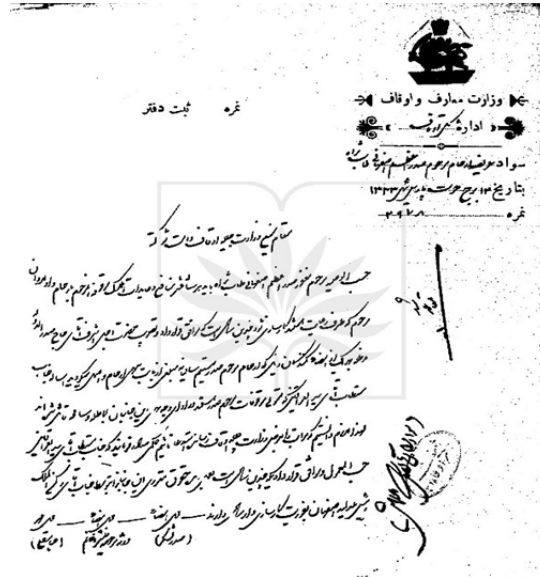
ردیف	شرح موقوفه	موقوف	مبلغ	تاریخ	نوع موقوفه		ملاحظات
					عقار	سایر	
۳۶	موقوفه کربلا	۰	۰	۰	۰	۰	
۳۷	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۳۸	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۳۹	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۰	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۱	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۲	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۳	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۴	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۵	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۶	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۷	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۸	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۴۹	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	
۵۰	موقوفه حضرت زین العابدین علیه السلام	۰	۰	۰	۰	۰	

سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ص. ۵ از ۵

ضمائم ۲. سند ۲۹۷۰۲۱۸۲۵ شامل سه برگ سند.

نامه شکایت آمیز از بازماندگان صدر اصفهانی (منیژه خانم) علیه سیدالعراقین به اداره اوقاف اصفهان و پیگیری و پاسخ اداره اوقاف اصفهان به نامه منیژه خانم که خطاب به سیدالعراقین است.

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۳۳

۴. جدول ۱، ردیف ۱.
۵. جدول ۱، ردیف ۲.
۶. جدول ۱، ردیف ۵.
۷. جدول ۲، ردیف ۹؛ همچنین ضمام (۱) سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵ لیست موقوفات اصفهان و توابع از اداره اوقاف شامل ۵ برگ سند.
۸. جدول ۱، ردیف ۸.
۹. جدول ۳، ردیف ۸.
۱۰. جدول ۱، ردیف ۴.
۱۱. جدول ۲، ردیف ۹.
۱۲. جدول ۱، ردیف ۹.
۱۳. جدول ۲، ردیف ۷.
۱۴. جدول ۱، ردیف ۱۰.
۱۵. جدول ۲، ردیف ۲.
۱۶. جدول ۱، ردیف ۹.
۱۷. جدول ۲، ردیف ۱.
۱۸. ضمام (۴)، سند ۲۹۷۰۲۸۸۸۳ شامل یک برگ سند.
۱۹. عریضه ۳۲۹، جدول ۳، ردیف ۴.
۲۰. جدول ۳، ردیف ۴.
۲۱. جدول ۳، ردیف ۵.
۲۲. از آثار حسین خان صدر، رئیس صدر موقوفات و صدراعظم فتحعلی شاه که به دست ظل السلطان نابود شد (سپنتا، ۱۳۴۶: ۴۰۳-۴؛ جناب، ۱۳۸۶: ۱۰۹).
۲۳. جدول ۳، ردیف ۶.
۲۴. جدول ۳، ردیف ۷.
۲۵. جدول ۱، ردیف ۲.
۲۶. جدول ۳، ردیف ۱۱.
۲۷. جدول ۱، ردیف ۲.
۲۸. جدول ۳، ردیف ۱۰.

۲۳۴ تحقیقات تاریخ اجتماعی، سال ۱۴، شماره ۱، بهار و تابستان ۱۴۰۳

۲۹. جدول ۱، ردیف ۹.

۳۰. جدول ۳، ردیف ۹.

۳۱. جدول ۲، ردیف ۶. همچنین بخش ضمیمه (۳)، سند ۲۹۱۰۰۲۴۹۱ شامل دو صفحه.

۳۲. جدول ۲، ردیف ۳.

۳۳. جدول ۲، ردیف ۴. همچنین ضمیمه (۲)، سند ۲۹۷۰۲۱۸۲۵ شامل سه صفحه.

۳۴. جدول ۲، ردیف ۵.

کتاب‌نامه

آدمیت، فریدون (۱۳۸۵). اندیشه ترقی و حکومت قانون عصر سپهسالار، چاپ سوم، تهران، خوارزمی.
اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی (۱۳۸۳). تاریخ منتظم ناصری، به تصحیح محمداسماعیل رضوانی، ج. ۳، تهران، امیرکبیر.

جابری انصاری، محمدحسن (۱۳۷۸). تاریخ اصفهان (تعلیقات)، اصفهان، دانشگاه اصفهان.
جناب، میرسیدعلی (۱۳۸۶). آثار و ابنیه تاریخی اصفهان، به کوشش رضوان پورعصار، چاپ اول، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

خسروی، محمدعلی (۱۳۹۵). اصفهان، آیین و وقف و هنر، چاپ اول، تهران، اطلاعات.
رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۳). تاریخ اجتماعی اصفهان در عصر ظل‌السلطان (از نگاه روزنامه فرهنگ اصفهان)، اصفهان، دانشگاه اصفهان.

رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۵). تاریخ مشروطیت اصفهان، چاپ اول، اصفهان، سازمان فرهنگی تفریحی شهرداری اصفهان.

رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۶). اصفهان از انقلاب مشروطه تا جنگ جهانی اول (گزیده جراید)، چاپ اول، اصفهان، دانشگاه اصفهان.

سپنتا، عبدالحسین (۱۳۴۶). تاریخچه اوقاف اصفهان، اصفهان، اداره اوقاف اصفهان.
طباطبائی، عطیه‌سادات (۱۳۹۷). وقف در قرن ۲۱، با نگاهی برگزیده و آینده، چاپ سوم، تهران، ایده نو.
همایی، جلال‌الدین (۱۳۹۵). تاریخ اصفهان، به کوشش ماهدخت بانو همایی، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

مقالات، نشریات، و منابع الکترونیکی

رجایی، عبدالمهدی؛ نورائی، مرتضی (۱۳۹۱). «وضعیت امنیت راه‌های اصفهان در سال‌های پس از مشروطه ۱۳۲۴-۱۳۳۲ق/۱۹۰۶-۱۹۱۴م»، جستارهای تاریخی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، سال سوم، شماره دوم، پاییز و زمستان.

برآیند اصلاحات نظام موقوفات ... (عطیه سادات طباطبائی و محسن بهرام نژاد) ۲۳۵

طباطبائی، عطیه سادات (۱۳۸۹). «وضعیت اوقاف در دوره قاجار (با تکیه بر مذاکرات مجلس و شکایات واقفان اصفهانی)»، فصلنامه سخن تاریخ، سال ۴، ش. ۱۱، قم، مجتمع آموزش عالی امام خمینی.

روزنامه‌ها

انجمن اصفهان، سال سوم، ش. ۳۳، دوشنبه ۷ ذی‌الحجه ۱۳۲۷/ق/۱۹۰۹م.

انجمن مقدس ملی اصفهان، سال اول، ش. ۳۳، ۸ رجب ۱۳۲۵/ق/۱۹۰۷م.

چهلستون، سال اول، ش. ۵، دوشنبه ۲۲ مهر تا ش. ۹، دوشنبه ۲۰ آبان، ۱۳۳۰/ق/۱۹۱۲م.

حبل‌المتین کلکته، سال ۱۳، ش. ۳۲، شنبه ۱۸ صفر ۱۳۲۴/ق/۱۹۰۶م.

حبل‌المتین کلکته، سال ۱۳، ش. ۳۳، شنبه ۲۵ صفر ۱۳۲۴/ق/۱۹۰۶م.

حبل‌المتین کلکته، سال ۱۳، ش. ۳۴، شنبه اول ربیع‌الاول ۱۳۲۴/ق/۱۹۰۶م.

زاینده‌رود، سال اول، ش. ۳۷، چهارشنبه ۳ ذی‌قعدة ۱۳۲۷/ق/۱۹۰۹م.

زاینده‌رود، سال اول، ش. ۴۲، چهارشنبه ۸ ذی‌الحجه ۱۳۲۷/ق/۱۹۰۹م.

زاینده‌رود، سال اول، ش. ۵، دوشنبه ۲۶ ربیع‌الاول ۱۳۲۷/ق/۱۹۰۹م.

زاینده‌رود، سال دوم، ش. ۱۹، ۲۳ جمادى‌الثانى ۱۳۲۸/ق/۱۹۱۰م.

زاینده‌رود، سال دوم، ش. ۳۳، ۲ شوال ۱۳۲۸/ق/۱۹۱۰م.

مجلس، ش. ۵۲، شنبه ۲۴ محرم ۱۳۲۵/ق/۱۹۰۷م.

مجلس، ش. ۵۵، ۳۰ محرم ۱۳۲۵/ق/۱۹۰۷م.

منابع الکترونیکی سازمان اسناد و کتابخانه مجلس شورای اسلامی ایران

<https://www.ical.ir/ical/fa/Content/catlist/cat>

سایت رسمی کتابخانه، موزه، و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی شامل:

مشروح مذاکرات مجلس، جلسه اول، ۵ شوال ۱۳۲۴/ق/۱۹۰۶م.

_____، دوره دوم جلسات ۱۳۰-۱۳۲، ۱۳۴، ۱۴۳، ۱۶۴، و ۱۶۵ مصادف با ۱۲،

۱۴، ۱۷، و ۲۱ شعبان، ۱۲ رمضان، ۲۳ و ۲۵ شوال ۱۳۲۸/ق/۱۹۱۰م.

_____، دوره سوم، جلسه ۶۱ و ۶۴ یکشنبه و چهارشنبه ۳ و ۲۰ شوال

۱۳۳۳/ق/۱۹۱۳م.

_____، دوره چهارم، جلسه ۳۲ و ۵۹، ۱۸ صفر و ۱۸ جمادى‌الاولی

۱۳۴۰/ق/۱۹۲۲م.

_____، دوره پنجم، جلسه ۹۴ و ۹۵، ۱۷ و ۱۹ جمادى‌الاولی ۱۳۴۳/ق/۱۹۲۵م.

پایان نامه‌ها

طباطبائیان، عطیه سادات (۱۳۸۹). «کارکرد فرهنگی-اجتماعی وقف در دوره قاجار در شهر اصفهان»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر سهیلا ترابی فارسانی، دانشگاه آزاد نجف آباد.

میرحاج، وجیه سادات (۱۳۸۸). «وضعیت اوقاف در دوره پهلوی در شهر اصفهان»، پایان نامه کارشناسی ارشد، استاد راهنما دکتر زهت احمدی، دانشگاه الزهرا.

فهرست اسناد منتشر نشده

- ۱ سند ۲۹۷۰۲۸۸۳، ساکما (موضوع: تلگراف از وزارت اوقاف و معارف به انجمن ولایتی اصفهان، ۲۶ ربیع الثانی ۱۳۲۶ق/۱۹۰۸م).
- ۲ سند ۲۹۷۰۲۲۰۵۶، ساکما (موضوع: تلگراف از وزارت اوقاف و معارف به اداره اوقاف اصفهان، ۵ محرم ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م).
- ۳ سند ۲۶۷۰۲۷۱۰۲، ساکما (موضوع: تلگراف از واقفان به اداره کل اوقاف و معارف اصفهان، ۱۳۲۹ق/۱۹۱۱م).
- ۴ سند ۲۹۷۰۲۱۸۲۵، ساکما (موضوع: تلگراف از منیژه خانم، بازمانده صدر اصفهانی، به اداره اوقاف اصفهان، ۱۳۳۳ق/۱۹۱۴م).
- ۵ سند ۲۹۳۰۰۱۹۴۱، ساکما (موضوع: تلگراف از همسر رکن الملک به وزارت عدلیه و از عدلیه به وزارت اوقاف، ۱۳۳۹ق/۱۹۲۰م).
- ۶ سند ۲۹۱۰۰۲۴۹۱، ساکما (موضوع: تلگراف از سیدالعراقین به اداره عدلیه اصفهان، ۱۳۴۲ق/۱۹۲۳م).
- ۷ سند ۲۴۰۰۰۸۳۹۷، ساکما (موضوع: فهرست موقوفات کلیسای جلفای اصفهان، ۱۲۹۲ش/۱۳۳۱ق/۱۹۱۳م).
- ۸ سند ۲۶۷۰۲۱۳۸۵، ساکما (موضوع: موقوفات غیرمکشوفه اصفهان و لیستی از موقوفات اصفهان و اردستان شامل نام واقف، مکان وقف، نام متولی، نوع مصرف، میزان عواید، و تاریخ وقف صادرشده از وزارت داخله حکومت اصفهان، ۱۳۳۶ق/۱۹۱۷م).
- ۹ سند ۲۹۱۰۰۰۸۰۱، ساکما (موضوع: شکایت راجع به غارت اموال، تجاوز، دخالت در املاک، تصرف عدوانی املاک شاکیان، و لزوم دستگیری و مجازات عاملین ۱۳۳۶ق/۱۹۱۷م).